

DEVASTACIJA I NARUŠAVANJE AMBIJENTALNE CJELINE NEKROPOLE RADIMLJA

Sažetak: Cilj rada je predstaviti stanje očuvanosti i stepen ugroženosti jedne od najpoznatijih nekropola stećaka - Radimlje kod Stoca. Sve evidentirane negativne pojave vezane za ovu nekropolu odvijale su se u savremenom dobu, općenito percipiranom vremenu društvenog napretka u odnosu na starije epohe. Skreće se pažnja na nepovratnu devastaciju lokaliteta izgradnjom moderne saobraćajnice krajem 19. stoljeća u austrougarskom periodu, te na narušavanje ambijentalne cjeline šireg obuhvata oko kompleksa u novom mileniju. Narušavanje izgleda obližnjeg krajolika nastavlja se dok nastaje ovaj tekst.

S obzirom na značaj i popularnost nekropole, sanacija stećaka rađena je u nekoliko navrata, uređen je teren, provedene su i mjere zakonske zaštite. Poseban problem predstavljalo je ignorisanje zakonske regulative i postupanje lokalnih vlasti suprotno odlukama viših instanci oko zaštite kulturno-historijskog naslijeđa.

Ključne riječi: nekropola, stećci, Radimlja, devastacija, narušavanje krajolika, nacionalni spomenik, UNESCO, zakonska zaštita.

Opći podaci o nekropoli

Radimlja kod Stoca je reprezentativna i vjerovatno najpoznatija nekropola stećaka. Karakteriše je izrazito visok procenat ukrašenih primjeraka, uzimajući u obzir prosječnu zastupljenost reljefnih motiva na stećcima u iznosu od 8,7 %.¹ Od ukupno 135 sačuvanih stećaka, reljefi su zastupljeni na njih 63, što iznosi 46,6%, ili preko pet puta više od prosjeka. Nekropoli je u stručnoj literaturi posvećivana pažnja iz više različitih uglova posmatranja poput arheološkog,

¹ Sistematskom i dugotrajnom evidencijom stećaka ustanovljeno je do kraja osme decenije 20. stoljeća 6028 primjeraka s reljefima. Bešlagić 1982, 130. Kasnijim istraživanjima evidentirano je još stećaka s reljefnim motivima, ali se okvirni procenat nije značajnije mijenjao u odnosu na ukupan broj.

lingvističkog, umjetničkog, književnog, a stavljena je i u historijski kontekst.² Osim što je, za razliku od većine nekropola, veoma pristupačna, jer se nalazi na zapadnom ulazu u grad Stolac, na popularnost lokaliteta dodatno utječu zastupljenost svih osnovnih oblika stećaka, veći broj natpisa na stećcima, visok stepen njihove umjetničke obrade i prepoznatljivi reljefni motivi.

Okvirni stepen trajne devastacije nekropole

Arheološka istraživanja nad manjim dijelom nekropole provedena su sredinom 20. stoljeća. Povod su bili slučajni nalazi grobova uočeni marta 1960. godine prilikom izgradnje sistema za navodnjavanje okolnog Vidovog polja. Kanal za navodnjavanje kopao se neposredno uz cestu u južnom dijelu nekropole, što je poslužilo za pretpostavku da su i iznad pronađenih grobova vjerovatno bili stećci. Radnici na izgradnji kanala naišli su na ukopna mjesta iznad kojih nije bilo nikakvih vanjskih obilježja u vidu nadgrobnih spomenika. Analiza pronađenih kostura pokazala je da se radilo o ljudima visokog rasta, s razvijenim grudnim košem. Prethodno je, navodno 1882. godine, izgradnjom ceste razdvojena dotada jedinstvena nekropola na manji sjeverni i veći južni dio.³

Navod iz literature, bez pozivanja na referencu, o vremenu izgradnje ceste nije mogao biti arhivski potvrđen, budući da nije sačuvana izvorna građa za tu godinu u tehničkom odjeljenju Arhiva Hercegovačko-neretvanskog kantona. Sačuvan je kasniji nacrt trase saobraćajnice Stolac-Domanovići koji prolazi kroz Radmilju, datiran početkom 1904. godine.⁴ Do tada je ucrtana trasa na navedenoj dionici već bila izgrađena.

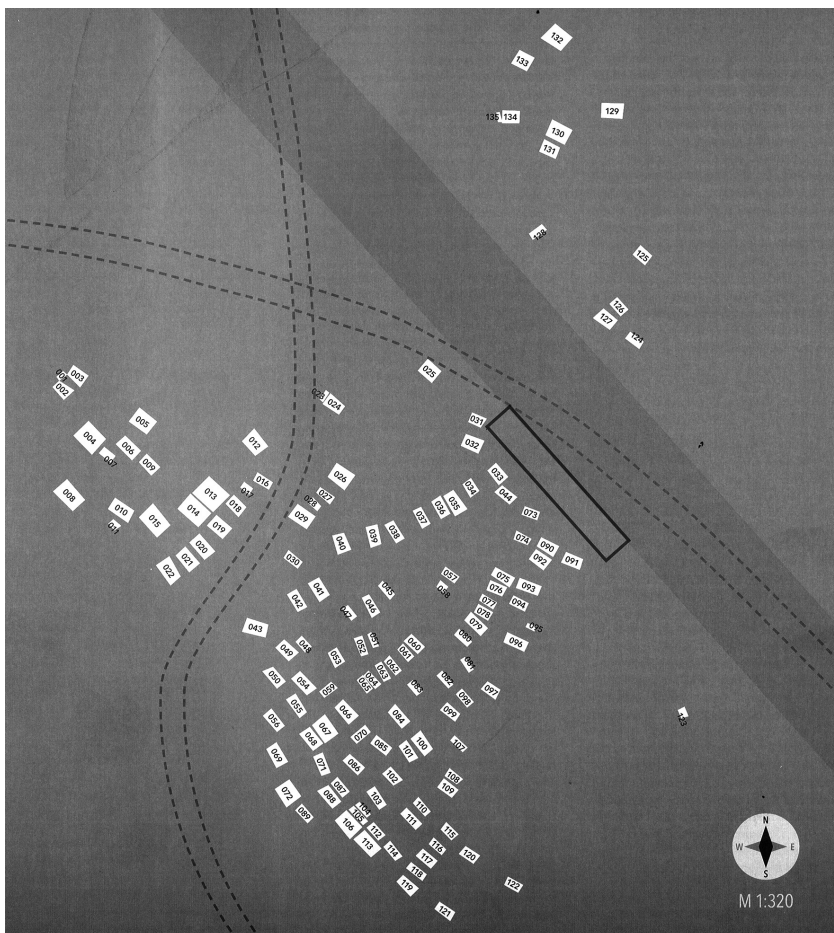
Treba također uzeti u obzir da je stara trasa puta prolazila kroz nekropolu i prije izgradnje savremene saobraćajnice znatno šireg kolosijeka, samo je bila malo drugačije pozicionirana. Ranija putna mreža datira vjerovatno još iz prahistorijskog perioda i vjerno je naslijeđena u kasnijim epohama sve do modernog doba. Osnovna karakteristika starih puteva bila je njihovo trasiranje kroz prirodne prolaze, poput obližnjeg gazišta preko potoka pored nekropole.

2 Benac 1950; Vego 1962, 64-71, br. 42-46; Wenzel 1965, na više mjesta; Vego 1973, 307-335; Tošić 1998, 93-106; Tošić 2004, 277-300; Bešlić 2004, 55; Lovrenović 2009, 164-168; Palameta, Raguž 2016; Dizdar 2017.

3 Zelenika 1962, 172-174.

4 Längenprofil der Bezirkstrasstrasse Stolac-Domanović. Bezirk: Stolac. AHNK/Ž, SNTOM, Šifre: putevi, 1892-1912, kutija nije numerisana, f. 22, januar 1904. Tri kutije iz tehničkog odjeljenja sa šifrom putevi odnose se na starija godišta. Starija sačuvana građa je iz 1886. godine, a preostale su iz perioda 1892-1912. godine.

Raskrsnica takvih, veoma uskih puteva, nalazila se upravo na Radimlji. Pored dionice okvirne orijentacije istok-zapad, kroz nekropolu je prolazila još jedna u pravcu sjever-jug.⁵ Stećci su općenito podizani na vidljivijim mjestima, često uz putne komunikacije, ili u blizini ondašnjih naselja i kamenoloma za usijecanje blokova kamena od kojih će se izraditi stećci.⁶ Stare trase uskih puteva bile su, dakle, sastavni dio ukupnog ambijenta nekropole.

Slika 1: Skica nekropole sa stećcima, starim trasama puteva i modernom saobraćajnicom, prema: Palameta, Raguž 2016, XV. Arheološki istražen prostor s pronađenim ukopnim mjestima uz savremenu saobraćajnicu dodatno ucrtao: Ismail Zilić, 2024.

⁵ Up. grafički prikaz starih trasa puteva u odnosu na savremenu saobraćajnicu kroz nekropolu: Palameta, Raguž 2016, XV-XVII. Slika 1.

⁶ Bešlagić 2004, 179.

Na osnovu sondažnih arheoloških istraživanja provedenih 1949. godine, a uzimajući u obzir širinu ceste i gustinu stećaka na nekropoli, prvobitno je iznesena pretpostavka o uništenim stećcima u rasponu između 15 i 20 primjeraka. Evidentirano ih je tada 133, dok je ukupan broj prije devastacije, prema Bencu, iznosio oko 150 stećaka. Za okvirni broj nedostajućih primjeraka iznesena je pretpostavka da je „vjerovatno razbijen i stavljen u cestu kao kamena podloga“.⁷ Rezultati istraživanja nad dijelom nekropole uz cestu, okružene stećcima, ukazuju na približan broj mogućih nedostajućih spomenika. Budući da gustina stećaka u blizini ceste koja prolazi kroz nekropolu naglo opada, te da je na malom dijelu nekropole pronađeno devet ukopnih mjesta bez manifestacije vanjskih obilježja, iznesen je okviran zaključak kako je s obje strane ceste po dubini od po 10 metara bilo čak još oko 50 stećaka.⁸ Osnovane pretpostavke stručnjaka o stepenu nepovratne devastacije ne mogu se egzaktno dokazati. Trenutno nije moguće utvrditi koliki je broj uništenih ili možda iz osnovnog ležišta pomjerenih stećaka. Ovdje treba pristupiti opreznije, s obzirom da nisu svi grobovi na nekropolama kasnog srednjeg vijeka nužno morali biti obilježeni vanjskim manifestacijama nadgrobnih spomenika u vidu stećaka. Pojava koja, ipak, podstiče pojačanu sumnju u tom pravcu je devet takvih pronađenih ukopnih mjesta u jednom nizu, grupisanih na malom prostoru, neposredno uz saobraćajnicu.

Briga o lokalitetu, konzervatorsko-restauratorski radovi, zakonska zaštita

Nakon narušavanja ambijenta i devastacije cjelokupnog lokaliteta izgradnjom nove, znatno šire, savremene saobraćajnice drugačije pozicionirane u odnosu na staru trasu, u austrougarsko doba bilježi se i prvi pokušaj praktične zaštite nekropole. Zemaljska vlada je juna 1912. godine izdala nalog Kotarskom uredu Stolac da se nekropola stećaka Radimlja ogradi pločom. Nalog pod nazivom *Ogradjenje bogomilskog groblja kod Radimlje u kotaru Stolačkom* zaprimljen je dva mjeseca kasnije u Kotarskom uredu Stolac.⁹ Dakle, austrougarska vlast inicirala je s najvišeg nivoa u Bosni i Hercegovini fizičku zaštitu nekropole.

⁷ Benac 1950, 3-5.

⁸ Zelenika 1962, 173.

⁹ AHNK/Ž, KUS, br. 128, f. 6187/12, 13.8.1912.

Od kasnih pedesetih godina 20. stoljeća javlja se u periodu socijalističke Jugoslavije interes za stanje stećaka na Radimlji. Ambijent oko nekropole opisan je u štampi i pri tom ocijenjen kao izrazito loš. Navedeno je kako je neprikladno ograđena dračom, a ulazilo se kroz drvena vrata pričvršćena komadom žice.¹⁰ To je uvertira u ozbiljnije zahvate na nekropoli i ujedno je period kada se intenzivno radilo na organiziranom i sistematskom proučavanju stećaka, te na njihovoj brojčanoj evidenciji.¹¹ Trebalo je, dakle, proći pola stoljeća od ograđivanja nekropole do prve značajnije intervencije s ciljem zaštite stećaka.

Zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru izvršio je tokom 1963. godine brojne zaštitne radove. Nekropola je očišćena, teren niveliran. Ograđena je i ozelenjena parkovskim kulturama, a spomenici su očišćeni od lišaja, mahovina i gljivica. Neki oštećeni dijelovi su restaurirani, sanirane su pukotine na pojedinim stećcima. Po završenom skidanju lišaja i nakon injektiranja pukotina svi spomenici su zaštićeni premazom radi sprečavanja pojave novih parazita. Podignuta je ograda oko nekropole od kočeva sa po pet redova pocinčane žice. To je bila prva etapa u cjelokupnom projektu zaštite.¹² Radovi na zaštiti i konzervaciji popraćeni su u štampi. Novinskim člancima potencirao se interes stranih turista za nekropolu Radimlja prilikom njihovog prolaska kroz Stolac na putu iz Sarajeva za Dubrovnik.¹³

Konzervatorski radovi ponovljeni su nakon šest decenija - 2010. godine. Stećci su očišćeni od lišaja i mahovina, pojedine pukotine su injektiranjem zatvorene, a potom su specijalnim premazima stećci konzervirani i zaštićeni od eventualnih ponovljenih napada nametnika. Projektnu dokumentaciju i stručni nadzor uradio je Zavod za zaštitu spomenika Federacije Bosne i Hercegovine, a čišćenje i konzervaciju stručnjaci Zemaljskog muzeja.¹⁴

Dokazana devastacija, a potom i prva restauracija iz 1963. godine s praktičnom zaštitom lokaliteta, povod su za konkretan korak u zakonskoj regulativi. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru stavio je 1967. godine nekropolu Radimlja kod Stoca pod zaštitu kao spomenik kulture

10 “ (...) U staro groblje ulazi se na vrata. Ali kakva ograda i kakva vrata! Posjetilac ako želi da uđe mora sam da rasplete komadić žice kojom su drvena vratašca osigurana. Sav prostor ograđen je – dračom. I, po nekome, ta drača treba da bude ograda oko nekropole. Oko jednog tako vrijednog spomenika. (...)” Anonimni autor, potpisan kao Prolaznik 27.8.1959.

11 Bešlagić 1971, 16-22, 32-40.

12 Izvještaj o radu Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru u 1963. godini. 1965, 255.

13 Stanić 27.1.1964.

14 <https://www.balkanijum.tv/bih/vijesti/36257.shtml> [zadnji pristup / last checked 2024-5-21].

Bosne i Hercegovine. Trebalo je proći pune tri decenije da Komisija za zaštitu nacionalnih spomenika 1997. godine donese odluku o stavljanju nekropole stećaka Radimlja kod Stoca na Privremenu listu nacionalnih spomenika, nakon čega se pristupilo provođenju postupka za donošenje konačne odluke za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom. To se desilo pet godina kasnije. Na sjednici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika održane od 5. do 11. novembra 2002. godine nekropola Radimlja proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.¹⁵

Značaj nekropole prepoznat je, pored nacionalnog okvira, i na svjetskom nivou. Na osnovu nominacijskog fajla iz 2016. godine, Radimlja je jedna od ukupno 28 nekropola stećaka uvrštenih na listu svjetske baštine UNESCO-a.¹⁶ Nakon uvrštavanja na listu svjetske baštine uslijedio je presudan korak unazad na nacionalnom nivou. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je jula 2020. godine izmijenila i dopunila raniju Odluku. Definisan je novi obuhvat zone zaštite u površini od 14.837 m². Utvrđen je zaštitni pojas unutar kojeg je zabranjena nova gradnja radi sprečavanja promjene krajolika.¹⁷ Izmjenom i dopunom ranije Odluke definitivno je legalizirano ozbiljno narušavanje obližnjeg krajolika oko nekropole,¹⁸ čija posljedica je trajna promjena prostora.

Narušavanje ambijentalne cjeline nekropole i njenog zaštićenog područja

Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Vlada Federacije Bosne i Hercegovine zadužena je osigurati zaštitu, konzervaciju, prezentaciju i rehabilitaciju nekropole stećaka Radimlja i provesti program trajne zaštite lokaliteta tako što će se staviti van snage planska dokumentacija kojom je odobreno građenje objekata u zoni zaštite. Stepene zaštite na konkretno određenim katastarskim česticama unutar prve dvije zone zaštite podrazumijevali su strogu zabranu gradnje i izvođenja bilo kakvih radova

15 Odluka Komisije dostupna na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=607, [zadnji pristup / last checked 2023-7-30]. (Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika).

16 <https://whc.unesco.org/en/list/1504/>, [zadnji pristup / last checked 2023-7-30].

17 <http://www.glasila.ba/page/akt/0dofLSWKzss=> [zadnji pristup / last checked 2023-10-30]. (Izmijenjena i dopunjena Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika).

18 O pojedinim članovima izmijenjene i dopunjene Odluke u narednom poglavlju.

osim radova konzervacije i prezentacije stećaka. Odlukom je definisano da se lokalitet treba ograditi živom ogradom.¹⁹ Umjesto živom ogradom, kako je prvobitno naložila Komisija, nekropola je naknadno ograđena metalnom. Ista vrsta ograde nastavlja se u produžetku prema susjednoj lokaciji na kojoj se nalazi spomenik Blajburškim žrtvama, te se stječe utisak kako se radi o jedinstvenom kompleksu. Memorijal žrtvama iz Drugog svjetskog rata izgrađen je nelegalno, protivno odluci Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika. Ambijentalna cjelina nekropole Radimlja time je narušena, čime je lokalitet postao direktno ugrožen.

Stanje na terenu u pogledu memorijala podignutog uz nekropolu stećaka legalizirano je naknadno Izmijenjenom i dopunjenom Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika. Propisanim mjerama zaštite naglašena je potreba fizičkog odvajanja nekropole od obližnjeg memorijalnog spomenika žrtvama iz Drugog svjetskog rata u Blajburgu izgradnjom adekvatne ograde.²⁰ Tako je i urađeno. Isti postupak legalizacije može se konstatovati i za prethodno izgrađene poslovne objekte unutar zaštitnog pojasa.²¹ Legalizacijom gradnje uz nekropolu počelo se otvoreno govoriti o inicijatorima i izvršiocima izgradnje većeg broja objekata različite namjene unutar zaštitne zone.

Sudeći prema izjavi mostarsko-duvanjskog biskupa Ratka Perića na komemorativnom skupu održanom na Radimlji maja 2020. godine, odgovorna instanca za gradnju memorijala odmah pored nekropole je Općina Stolac. Spomenik je izgrađen 2005. godine povodom šezdesete godišnjice Blajburške tragedije. U obliku je maloga križa unutar velikoga križa s natpisom.²² Ideja i djelimična izgradnja memorijala realizirana je upravo nakon što je Radimlja proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Gradnji novih objekata na ovom lokalitetu nije kraj. Na komemorativnom skupu održanom 26. maja 2024. godine prezentirano je idejno rješenje projekta izgradnje

19 Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika.

20 "Dosadašnja tačka III, koja postaje tačka IV, mijenja se i glasi: U cilju trajne zaštite na prostoru definiranom u tački I st. 3. i 4. ove odluke, utvrđuju se sljedeće mjere: (...) h) Dozvoljeno je hortikulturno uređenje prostora uz obavezu fizičkog odvajanja nekropole od objekata - memorijala iz drugog historijskog perioda, etc." Izmijenjena i dopunjena Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika.

21 "U zaštitnom pojasu utvrđuju se posebne mjere zaštite: (...) b) U cilju umanjavanja negativnog vizuelnog utjecaja postojećih poslovnih objekata, potrebno je sprovesti sadnju visoke kao i niske vegetacije na prostorima koji su za to predviđeni odgovarajućim projektom hortikulture, etc." Isto.

22 <https://www.dnevnik.ba/dogadaji/stolac-komemoracija-za-zrtve-bleiburske-tragedije-2584332> [zadnji pristup / last checked 2024-4-12].

mauzoleja i vanjskog oltara. Radi se na glavnom projektu i najavljena je skora izgradnja dodatnih objekata.²³

Osjetljivo pitanje izgradnje spomenika tik uz nekropolu stećaka pripada spektru većeg broja aktuelnih političkih problema u Stocu izraženih nakon nametanja odluke Visokog predstavnika vezanih za izmjenu Statuta Općine Stolac iz maja 2002. godine.²⁴ Od tada samo jedna politička opcija potpuno kontroliše političke tokove u ovoj lokalnoj zajednici. Posljedice su se, između ostalog, odrazile na materijalnu baštinu i opći pristup kulturi. Umjesto da lokalna vlast postupi po nalogu viših instanci i stavi van snage prostorno-plansku dokumentaciju, na primjeru Radimlje desilo se suprotno. Viši nivoi vlasti i nadležna državna Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika prilagodili su se zatečenom stanju na terenu.

Razlog takvog postupka Komisije je odsustvo stručnosti njenih članova, što je vidljivo na primjeru Radimlje. Posljedica je odstranjivanja dvoje stranih stručnjaka koje je ranije imenovao UNESCO, kao i devalvacije stručnosti i kompetencija među domaćim članovima Komisije, te uvođenja politikanstva u ovu Komisiju. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je maja 2016. godine razriješilo dužnosti dvoje stranih članova, a domaći kadar popunili su s troje politički podobnih i nekompetentnih članova. Do ključne promjene nagore došlo je isključivanjem dvoje stranih stručnjaka koji su bili predviđeni Anexom 8 Dejtonskog mirovnog sporazuma, te usvajanjem novog Poslovnika o radu Komisije, kojim je uveden konsenzus tri domaća člana u donošenju odluka.²⁵

Nameće se pitanje otkud potreba da se memorijal žrtvama iz Drugog svjetskog rata podigne tik uz srednjovjekovnu nekropolu stećaka. Radi se o potpuno odvojenim kontekstima unutar dvaju različitih historijskih perioda među kojima nema kontinuiteta niti bilo kakve veze. Spomenici kao jedan od najvidljivijih izraza dominantnih društvenih narativa i kao uprstoravanje nove ideologije mogu se tumačiti poput oblika borbe za vladavinu nad poviješću.

23 https://caportal.net/2024/05/03/sveta-misa-i-komemoracija-na-radimlje-u-nedjelju-26-svibnja/?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR38AdlGOFLRMK1BmV1tHrzsow0UqOeJ-iwueKcQ0mfEY3oacL8ajrhulNw_aem_AfL7VVOsfFudkxfoDkopR00o5jlXVCGqBqO0fwncegbkC1C4Y23D7bitWPZLNDuO9s2AkLdMBK4rhw3rsidahmaX [zadnji pristup / last checked 2024-5-4]. <https://stolac.city/stolac/foto-komemoracija-i-misa-na-radimlje-izložena-maketa-mauzoleja-i-oltara/> [zadnji pristup / last checked 2024-5-26].

24 <https://www.ohr.int/odluka-o-izmjenama-i-dopunama-statuta-opcine-stolac/> [zadnji pristup / last checked 2024-4-12].

25 <https://analiziraj.ba/kako-je-propala-komisija-za-ocuvanje-nacionalnih-spomenika-bih/>, Autor članka: Nedžad Novalić [zadnji pristup / last checked 2024-4-16].

Fenomen je prisutan u svim savremenim društvima, što uvijek znači i borbu za pravo određivanja onoga šta treba zapamtiti a šta zaboraviti. Interpretacijom ili reinterpetacijom prošlosti utječe se na kolektivnu memoriju, a događaji iz prošlosti reinterpetiraju se s obzirom na dominantnu politiku i ideologiju. Povijest se često tumači kako bi se legitimizirala određena politička pozicija u sadašnjosti, što je bit kulture sjećanja.²⁶

Izgradnja memorijala uz nekropolu predstavlja miješanje potpuno različitih historijskih epoha i društveno-političkog konteksta – konkretno, prvorazredne kulturne baštine iz kasnog srednjeg vijeka i početnog osmanskog perioda sa vojno-političkim događajima s kraja Drugog svjetskog rata. Postupci koje su prethodne dvije decenije provodile i dalje u kontinuitetu provode lokalne vlasti u Stocu na primjeru Radimlje u skladu su s Orvelovskom misli koja glasi: ko kontroliše prošlost, kontroliše budućnost; ko kontroliše sadašnjost, kontroliše prošlost.²⁷

Da paradoks bude veći, Radimlja pripada nekropolama čiji se konfesionalni identitet može odrediti, barem onaj dio gdje su nesumnjivo pokopani Vlasi Miloradovići-Hrabreni. Podigli su u prvoj polovini 16. stoljeća pravoslavne crkve na obližnjim Ošanićima, Trijebnju i Klepcima, kao i manastir Žitomislj. Tada su nesumnjivo bili pripadnici pravoslavnog kršćanstva. Dalja sudbina potomaka Hrabrena raznolika je – neki od njih ostali su pravoslavci a neki su prešli na islam poput dubravskih porodica Opijač ili Spahalića s Gubavice.²⁸ Nisu uopće povezani s katoličanstvom. Stoga je neobična praksa lokalnih vlasti, uz aktivnu podršku katoličke crkve, da se kompleks nekropole Radimlja svojata za savremenu ideologiju političkog hrvatstva, uzimajući u obzir formiranje nacionalnih identifikacija na osnovu konfesionalne orijentacije u 19. i 20. stoljeću u Bosni i Hercegovini i zemljama okruženja. Pojava zavređuje pažnju i može se posmatrati i iz drugih gledišta, poput sociološkog, politološkog ili psihološkog. Čak i da su Hrabreni u svoje vrijeme bili katolici, njihovo umetanje u kontekst dešavanja iz 20. i 21. stoljeća i povezivanje s kasnije nastalom hrvatskom nacijom bilo bi metodološki pogrešno. Lokacija nije slučajno niti nasumično odabrana. Stećci Radimlje, sa svojim prepoznatljivim reljefnim motivima imaju simbolički značaj inkluzije u multikonfesionalnoj Bosni i Hercegovini, državi opterećenoj problemima iz

²⁶ Jakir 2019, 158.

²⁷ Orvel 2021, 208-209.

²⁸ Vego 1973, 326-331; Tošić 1998, 105; Tošić 2004, 292-300; Lovrenović 2009, 166-167.

modernog doba, kakvi nisu bili poznati u vremenu aktivnog sahranjivanja i podizanja stećaka na nekropoli.

Osim memorijala žrtvama iz Blajburga, u blizini nekropole i unutar zaštitne zone izgrađeno je više privrednih objekata koji također narušavaju ambijent. Poseban ekološki problem predstavlja obližnja ribarnica koja ispušta otpadne, nepročišćene vode u korito rijeke Radimlje. Tim povodom reagovao je UNESCO. Centar za svjetsku baštinu UNESCO-a je 6. septembra 2022. godine uputio dopis nadležnim institucijama Bosne i Hercegovine tražeći pojašnjenja za intervencije u prostoru koje potencijalno mogu negativno utjecati na lokalitet nekropole Radimlja.²⁹

Prema preporukama UNESCO-a, magistralna cesta treba biti izmještena van zaštitne zone. Radimlja je relativno zaštićena te predstavlja pozitivan primjer u komparaciji s drugim nekropolama s UNESCO-ve liste. Nekropola je očišćena, uređena i otvorena za posjetioce. No, ipak ne ispunjava uslove potrebne za održavanje prestižnog statusa na UNESCO-voj listi zaštićene baštine.³⁰

Zaključak

Sve evidentirane negativne pojave vezane za nekropolu stećaka Radimlja odvijale su se u savremenom dobu, općenito percipiranom vremenu društvenog napretka u odnosu na starije, "zaostale" epohe srednjeg i novog vijeka. Stoljećima je prethodno stajala netaknuta. Posljednjih 150 godina inače je vremenski okvir kada su mnoge nekropole stećaka nepovratno djelimično oštećene, ili su potpuno devastirane, ili se njihov prostorni ambijent promjenom krajolika kontinuirano narušava.

Nekropola Radimlja, koja je relativno male površine, presječena je na dva dijela u austrougarskom periodu izgradnjom trase moderne, znatno šire saobraćajnice, u odnosu na staru putnu komunikaciju. Također je u dejtonskoj Bosni i Hercegovini u neposrednoj blizini izgrađena industrijska zona s većim brojem poslovnih objekata.

Poseban problem, koji ulazi u sferu dnevne politike i svojatanja nekropole u savremenom političkom kontekstu, predstavlja memorijalni kompleks

29 <https://n1info.ba/vijesti/unesco-reagovao-na-gradnju-u-blizini-nekropole-radimlja-i-starog-mosta/> [zadnji pristup / last checked 2024-4-24].

30 <https://www.ins.ba/bs/article/11228/gorcin-dizdar-stecci-na-prodaju> [zadnji pristup / last checked 2024-5-12].

žrtvama s kraja Drugog svjetskog rata podignut odmah uz nekropolu stećaka. Ograđen je istom vrstom ograde kao i susjedna lokacija na kojoj je situirana nekropola, zbog čega se stječe utisak da se radi o jedinstvenom kompleksu. Na ovom mjestu održavaju se politički skupovi i vjerske procesije, što predstavlja zloupotrebu prostora.

DEVASTATION AND DISRUPTION OF THE ENVIRONMENTAL ENTITY OF THE RADIMLJA NECROPOLIS

SUMMARY

The aim of the paper is to present the state of preservation and the degree of endangerment of one of the most famous medieval tombstone necropolises - Radimlje near Stolac. All recorded negative phenomena related to this necropolis took place in the modern era, a generally perceived time of social progress compared to older eras. Attention is drawn to the irreversible devastation of the locality by the construction of a modern road at the end of the 19th century in the Austro-Hungarian period, and to the disruption of the ambient whole surrounding the complex in the new millennium. Disruption of the appearance of the nearby landscape continues as this text is written.

Considering the importance and popularity of the necropolis, the restoration of the tombstone was done on several occasions, the grounds were arranged, and legal protection measures were implemented. A special problem was the ignoring of legal regulations and the actions of local authorities contrary to the decisions of higher authorities regarding the protection of cultural and historical heritage.

Keywords: necropolis, tombstone, Radimlja, devastation, landscape disturbance, national monument, UNESCO, legal protection.

Bibliografija

Izvori

Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije (AHNK/Ž)

- Fond: Kotarski ured Stolac (KUS)

- Fond: Sresko načelstvo, Tehnički odjeljak Mostar, Šifre: putevi (SNTOM)

Literatura

Knjige:

- Benac, A. 1950. *Radimlja*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, sv. I. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Bešliagić, Š. 1971. *Stećci, Kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bešliagić, Š. 1982. *Stećci – Kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bešliagić, Š. 2004. *Leksikon stećaka*. Sarajevo: Svjetlost.
- Dizdar, M. 2017. *Kameni spavač*. Sarajevo: Fondacija "Mak Dizdar".
- Lovrenović, D. 2009. *Stećci, Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*. Sarajevo: Rabic.
- Orvel, G. 2021. 1984. Beograd: Kosmos; Podgorica: Nova knjiga.
- Palameta, M, Raguz, M. 2016. *Razgovor s Radimljom/Talking with Radimlja*. Stolec: Javna ustanova Radimlja.
- Vego, M. 1962. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Wenzel, M. 1965. *Ukrasni motivi na stećcima.*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Članci u naučnim časopisima i zbornicima radova:

- Izvršetak o radu Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru u 1963. godini. 1965. *Naše starine* br. 10: 253-257.
- Jakir, A. 2019. Spomenici su prošlost i budućnost. Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije. *Časopis za suvremenu povijest* br. 51 (1): 151-182.
- Vego, M. 1973. Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca. *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*. Zenica: Muzej grada Zenice: 307-335.
- Tošić Đ. 1998. Porodica Miloradović-Stjepanović iz vlaškog roda Hrabrena. *Istorijski zapisi* vol. LXXI, br. 3-4: 93-106.
- Tošić Đ. 2004. Hercegovačka porodica Miloradović. *Srpska proza danas: Kulturna i duhovna istorija Hercegovine, Ćorovići susreti proznih pisaca u Bileći i naučni skup istoričara u Gacku 19-21. septembar, 2003*. Gacko: Prosvjeta: 277-300.
- Zelenika, A. 1962. Prilozi za proučavanje srednjovjekovnih nekropola stećaka na Radimlji i ošaničkoj Gorici kod Stoca. *Naše starine* br. 8: 172-174.

Novinski članci:

- Prolaznik, 1959. Usput zabilježeno, Ograda oko nekropole. *Nova sloboda*, List za društvena i politička pitanja Hercegovine, god. XV, br. 35.
- Stanić, R. 1964. Radimlja će spremno dočekati turiste, Završena je prva etapa uređenja poznate nekropole stećaka. *Sloboda*, List za društvena i politička pitanja, god. XX, br. 5.

Web reference:

<https://analiziraj.ba/kako-je-propala-komisija-za-ocuvanje-nacionalnih-spomenika-bih/>

<https://www.balkaniyum.tv/bih/vijesti/36257.shtml>

<https://www.dnevnik.ba/dogadaji/stolac-komemoracija-za-zrtve-bleiburske-tragedije-2584332>

<http://www.glasila.ba/page/akt/0dofLSWKzss=>

<https://www.ins.ba/bs/article/11228/gorcin-dizdar-stecci-na-prodaju>

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=607

<https://www.ohr.int/odluka-o-izmjenama-i-dopunama-statuta-opcine-stolac/>

<https://n1info.ba/vijesti/unesco-reagovao-na-gradnju-u-blizini-nekropole-radimlja-i-starog-mosta/>

<https://stolac.city/stolac/foto-komemoracija-i-misa-na-radimlji-izlozena-maketa-mauzoleja-i-oltara/>

<https://whc.unesco.org/en/list/1504/>

